

ДЕФІЦИТНІСТЬ РЕСУРСІВ ЯК ОСНОВА ЕКОНОМІЧНОЇ МОТИВАЦІЇ ЇХ ЗБЕРЕЖЕННЯ*

*Сотник І.М., канд. екон. наук, доцент
Сумський державний університет, м. Суми*

Розроблено підходи до ранжування ресурсів за ступенем їх дефіцитності та рівнем якості. На цій основі сформована система пріоритетів ресурсозбереження. Запропоноване цілеспрямоване використання адміністративних, моральних та емоційних, економічних методів мотивування, виходячи з визначених пріоритетів ресурсозбереження, для оптимізації процесів ресурсокористування.

Разработаны подходы к ранжированию ресурсов по степени их дефицитности и уровню качества. На этой основе сформирована система приоритетов ресурсосбережения. Предложено целенаправленное использование административных, моральных и эмоциональных, экономических методов мотивирования, исходя из сформированных приоритетов ресурсосбережения, для оптимизации процессов ресурсопользования.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Вітчизняна економіка характеризується значним потенціалом ресурсозбереження, більша частина якого дотепер залишається нереалізованою. Поряд з цим існує нагальна потреба у скороченні ресурсомісткості національного виробництва, з огляду на необхідність збереження і зростання конкурентоспроможності українських товарів та послуг. Однак впровадження ресурсощадних заходів в Україні продовжує зіштовхуватися з труднощами, насамперед організаційно-економічного та фінансового характеру. Одним з важливих факторів, який перешкоджає сьогодні ресурсощадній діяльності і водночас може стати потужною рушійною силою прогресивних змін, є неефективна система мотивації ресурсозбереження на різних рівнях господарювання.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ПУБЛІКАЦІЙ З ТЕМАТИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Проблемам формування комплексних економічних механізмів мотивації і управління енерго- та ресурсозбереженням присвячені праці С.П. Денисюка, М.П. Ковалка, Ю.О. Мазіна, Л.Г. Мельника, А.В. Праховника, О.В. Прокопенко, Л.О. Рубан, С.О. Скокова та ін. [1–7]. Водночас недостатньо дослідженими залишаються питання створення ефективної системи мотиваційних заходів з економічного стимулювання ресурсощадних процесів на виробництві, зокрема на основі ранжування ресурсів за пріоритетністю їх збереження. Отже, виділення ознак, що визначають порядок ранжування ресурсів, проведення такого ранжування, а також формування економічних методів мотиваційного впливу на збереження окремих груп ресурсів визначили завдання даного дослідження.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Важливе значення при формуванні ефективної мотивації ресурсощадної діяльності має визначення та ранжування об'єктів мотивації, а саме видів ресурсів, які підлягають збереженню. Зокрема, доцільно визначити коло ресурсів, для яких існує нагальна необхідність

* Публікація підготовлена за фінансової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень України

суворого обмеження і навіть скорочення обсягів застосування для запобігання їх вичерпуванню (зникненню), ресурсів, використання яких має не перевищувати певні встановлені ліміти (наприклад, відновлювані), ресурсів, що потребують раціонального використання, проте соціо-еколого-економічний ефект від цього не є досить значним тощо. Таким чином, з метою підвищення ефективності мотивації та застосування адекватного комплексу стимулюючих заходів мають бути розставлені пріоритети збереження тих чи інших видів ресурсів для різних рівнів господарювання. При цьому повинні забезпечуватися наступність і взаємозв'язок пріоритетів всіх рівнів: державні мають ґрунтуватися на пріоритетах регіонального та локального рівнів, а пріоритети ресурсозбереження нижчих рівнів повинні відповідати загальнодержавним цілям здійснення ресурсоощадної діяльності.

На наш погляд, основою для ранжування пріоритетів щодо збереження і раціонального використання ресурсів є, по-перше, ступінь їх дефіцитності (дефіциту) в плані можливостей задоволення попиту на них та, по-друге, рівень якості ресурсів, що відбиває принципову можливість задоволення певної потреби за рахунок конкретного ресурсу. Саме цими ознаками доцільно доповнити вже існуючі класифікації ресурсів з метою вдосконалення мотивації та управління ресурсоощадними процесами, трактуючи при цьому ресурси як сукупність природних, трудових, фінансових, інформаційних та інших їх видів.

Найбільший внесок у дослідження теорії дефіциту ресурсів був зроблений Яношом Корнаї. У своїй роботі "Економіка дефіциту", що у російському перекладі вийшла під назвою „Дефіцит”, він трактує поняття "дефіциту" як відсутності необхідних ресурсів для реалізації певного наміру [8; 9]. Водночас дослідник зазначає принципову відмінність сутності дефіциту у плановій та ринковій економіці. На його думку, планова економіка в принципі не може об'єктивно відбивати потреби підприємств у різних ресурсах. Причинами дефіциту в ній є постійні помилки у розрахунку потреби в тих або інших ресурсах, що неминуче призводить до недовипуску товарів у певних галузях. У ринковій економіці причинами дефіциту є не „ресурсні обмеження”, а „обмеження, обумовлені попитом” на продукцію підприємства, а також режимом постачання необхідних матеріальних ресурсів та їх споживанням у процесі виробництва товарів і послуг. Таким чином, в умовах ринкової економіки відбувається трансформація поняття „дефіцит”, викликана зміною умов господарювання [8].

Ґрунтуючись на результатах досліджень Я. Корнаї, зауважимо, що класифікація ресурсів за ступенем їх дефіцитності в ринковій економічній системі по суті є класифікацією ресурсів за ступенем задоволення попиту. Останній слід трактувати як те, що готові та спроможні купити споживачі за конкретною ціною в певний проміжок часу [10]. Відповідно до цієї ознаки ресурси можна розподілити на дефіцитні та недефіцитні (табл. 1). При цьому перехід ресурсів між групами може обумовлюватися змінами у рівні їх якості, розвитком науково-технічного прогресу, змінами в очікуваннях споживачів, наявністю заміників ресурсів тощо.

Тісно пов'язаною з попередньою ознакою є класифікація ресурсів за рівнем їх якості, що відбиває спроможність задоволення за допомогою ресурсу певних потреб. Враховуючи, що потреби є одним з ключових компонентів мотивації ресурсозбереження, з'ясування рівня якості ресурсу та динаміки зміни його у часі має важливе значення для визначення пріоритетів ресурсозберігаючої діяльності. Отже, відповідно до рівня якості ресурси можуть бути розбиті на такі групи (табл. 2).

Подані класифікації охоплюють як природні, так і економічні (створені людиною) ресурси. Вони є антропоцентричними, оскільки

розглядають дефіцитність та якість ресурсів з точки зору використання останніх для задоволення потреб суспільного розвитку. Відмінною позитивною рисою класифікацій є їх динамічність (гнучкість), тобто змінювання складу ресурсів кожної групи відповідно до зрушень у розвитку науково-технічного прогресу і продуктивних сил, зміни екологічної ситуації, обсягів залучення ресурсів до виробництва, наявності заміників ресурсів, очікувань споживачів тощо. Крім того, за ознакою дефіцитності (ступенем задоволення попиту) склад ресурсів кожної групи може змінюватися залежно від території, для якої вони розглядаються, рівня та суб'єкта господарювання, періоду часу.

Таблиця 1 – Класифікація ресурсів за рівнем їх дефіцитності (ступенем задоволення попиту)

Група ресурсів*	Критерій віднесення до групи	Приклади ресурсів
Дефіцитні:	Потреби у даному ресурсі перевищують можливості їх задоволення за рахунок наявних запасів ресурсу та режимів постачань, тобто попит на ресурс вищий за його пропозицію	Артезіанська вода, висококваліфіковані кадри, діаманти, запаси прісної води у засушливих районах, родючі землі
– абсолютно дефіцитні	Попит на ресурс вищий за його пропозицію незалежно від часових і просторових ознак	Запаси прісної води у засушливих районах, висококваліфіковані кадри
– відносно дефіцитні	Попит на ресурс перевищує його пропозицію у певні періоди та моменти часу або на певній території	Вода з водосховищ, водоносні горизонти, працівники певних професій на ринку праці, орні землі
Недефіцитні:	Потреби у даному ресурсі менші або дорівнюють можливостям їх задоволення за рахунок наявних запасів ресурсу та режимів постачань, тобто попит на ресурс менший або дорівнює його пропозиції	Сонячна енергія, атмосферне повітря для дихання, морська вода, пісок (за винятком випадків, коли він може перейти до категорії дефіцитного в межах окремої території)
– відносно недефіцитні	Попит на ресурс дорівнює пропозиції або менший від неї у певні періоди та моменти часу або на окремій території	Натуральний каучук (його замінює синтетичний), пальмовий лист для будівництва даху
– абсолютно недефіцитні	Попит на ресурс менший за його пропозицію незалежно від часових та просторових ознак	Невичерпні ресурси та такі, що не можуть бути вилучені: сонячна енергія, атмосферне повітря для дихання, розмір території

* Ступінь дефіцитності ресурсів зменшується з кожною наступною групою

Перевагою класифікації за ознакою дефіцитності, на наш погляд, також є те, що вона дозволяє чітко з'ясувати пріоритетність збереження ресурсів різних видів відповідно до ступеня їх дефіцитності (задоволення попиту), визначити напрями більш раціонального їх використання для кожного з рівнів господарювання з урахуванням часових та просторових обмежень. Таким чином, склад кожної з виділених груп ресурсів може бути різним з точки зору конкретного підприємства, його підрозділу, галузі, міста, селища, конкретного індивідуума, території, держави, міжнародної спільноти тощо.

Відповідно до зазначеної класифікації, першочерговому збереженню підлягають дефіцитні ресурси, причому, всередині даної групи може бути запроваджена окрема їх класифікація за ступенем пріоритетності економії і раціонального використання. Стосовно недефіцитних ресурсів,

на наш погляд, основним завданням є систематичний контроль за їх обсягами (при дотриманні певного рівня якості) та визначення порогу, подолання якого означатиме їх перехід до категорії дефіцитних, з метою вживання необхідних заходів для запобігання по можливості таким змінам.

Таблиця 2 – Класифікація ресурсів за рівнем їх якості
(за спроможністю задоволення потреб)

Група ресурсів	Критерій віднесення до групи	Приклади ресурсів	Примітка
1	2	3	4
Невстановленого рівня якості	Не здатні задовольнити існуючі потреби внаслідок недостатнього вивчення можливостей практичного використання їх властивостей	Використання нафти як ліків, мастила, пального для ламп до винаходу двигунів внутрішнього згорання	На даному етапі розвитку продуктивних сил не можуть бути залучені до суспільного виробництва через відсутність їх використання
Неприйнятно-го рівня якості	Не здатні задовольнити потреби найбільш ефективним шляхом (витрати на застосування ресурсів вищі за суспільно необхідні) внаслідок: а) недосконалості існуючих технологій; б) появи більш ефективних технологій, що передбачають використання заміників ресурсів	– недосконалість технологій: непридатні до промислового розроблення родовища корисних копалин; фундаментальні знання, які ще не набули прикладного значення; – досконалість технологій: заміна натурального каучуку синтетичним, олова – пластмасами тощо; морально застарілі витратні технології та устаткування	На даному етапі розвитку продуктивних сил не можуть бути використані через недосконалість або досконалість їх застосування
Якісні, у тому числі:	Здатні ефективно задовольнити потреби за існуючого рівня суспільного розвитку (витрати на їх застосування менші або відповідають суспільно необхідним витратам)	Питна вода, що відповідає стандартам, працівник певної кваліфікації; прогресивне устаткування; чорноземі	Суспільно прийнятого рівня якості, можуть бути використані для задоволення потреб широкого кола споживачів
– замикальні	Здатні задовольнити потреби найменш ефективним, проте суспільно прийнятним способом (витрати на їх застосування дорівнюють суспільно необхідним витратам)	Замикальне паливо, тепло, електроенергія, вода	Мінімально прийнятого суспільством рівня якості. Рекомендуються до широкого використання споживачами у надзвичайних випадках
Погіршеної якості без перевищення порогу відновлення	Здатні задовольнити потреби лише після проведення заходів з відновлення рівня якості до прийнятних меж)	Забруднена в межах самовідновлення вода; забруднене повітря, якість якого може бути відновлена за рахунок очищення очисними установками; тимчасово непрацездатний працівник	Після відновлення (природного або антропогенного) переходять до категорії якісних або замикальних

Продовження таблиці 2

1	2	3	4
Безповоротно втрачені	Неспроможність задовольняти потреби певним чином, хоча раніше це мало місце. Безповоротна зміна первісних якостей ресурсу внаслідок природного та антропогенного впливу	– розсіяні у навколишньому середовищі (золото у телефоні, радіодеталях); – забруднені з повною втратою своїх первісних якостей – наприклад, територія Чорнобильської зони (виведення площ з господарського обороту тимчасове, хоча й довготривале, проте після завершення такого періоду екосистема не повертається до свого вихідного стану), безповоротне зникнення запасів прісної води; – упущена вигода; – безповоротні втрати внаслідок надзвичайних ситуацій (виробничий травматизм зі смертельним випадком, природні катаклізми); – природне старіння тощо	Потенційно можуть бути використані для задоволення інших видів потреб іншими способами за рахунок нових набутих властивостей, внаслідок цього можуть бути переведені до вищезазначених категорій ресурсів

Використання класифікації ресурсів за рівнем їх якості (за спроможністю задоволення потреб) дозволяє визначити основні напрямки вдосконалення мотивації раціонального ресурсовикористання, сформувані комплекси організаційно-технічних заходів з підвищення якості ресурсів, пошуку нових напрямів їх використання, вдосконалення технологій. Виділення групи безповоротно втрачених ресурсів у межах даної класифікації пов'язано, по-перше, з необхідністю оцінки соціальних, екологічних та економічних збитків, які супроводжують виникнення безповоротно втрачених ресурсів, та вживанням адекватних заходів для запобігання псуванню інших видів ресурсів, погіршення якості яких може обумовлюватися втратою якості даною категорією ресурсів; по-друге, з доцільністю дослідження можливостей застосування даної категорії ресурсів в інших цілях, використання їх змінених властивостей (наприклад, використання Чорнобильської зони для проведення наукових досліджень). Другий аспект фактично означає вивчення можливостей переведення безповоротно втрачених ресурсів до категорії якісних у зміненому їх вигляді. Отже, для безповоротно втрачених ресурсів актуальними є питання не безпосереднього ресурсозбереження, а нейтралізації наслідків втрати ними первісних властивостей та пошук шляхів їх подальшого використання.

Дотримання пріоритетів ресурсозбереження, визначених за допомогою запропонованих ознак класифікації ресурсів, потребує застосування методів мотивації, серед яких, узагальнюючи результати наукових досліджень, слід виділити адміністративні, економічні, моральні та емоційні. Адміністративні методи пов'язані зі встановленням певних процедур, норм, лімітів використання ресурсів, заходів контролю тощо, економічні передбачають застосування економічних стимулів для ресурсозбереження, моральні та емоційні базуються на відповідних мотивах. В умовах ринкової економіки, як свідчить досвід розвинених країн, більш ефективною є група економічних методів, решта відіграють, як правило, другорядну роль, підсилюючи їх дію.

Економічні методи мотивації ресурсощадної діяльності поділяються на примусові та заохочувальні [5]. До першої групи належать платежі та збори за забруднення навколишнього середовища і використання ресурсів, штрафні санкції, продаж прав на забруднення, цінове регулювання тощо. Вони мають переважно фіскальний характер і забезпечують наповнення фондів різних рівнів, діяльність яких полягає у нейтралізації негативних наслідків ресурсовикористання на довкілля, соціальну сферу, захисті прав ресурсокористувачів, сприянні створенню мотивації ресурсоефективних виробництв. Відзначаючи важливу роль примусових економічних методів у дисциплінуванні виробників та споживачів ресурсів, слід вказати на низький їх потенціал щодо формування ініціативи впровадження ресурсощадних заходів у суб'єктів господарювання. Крім того, застосування даної групи методів вимагає значної уваги, а отже, часу і коштів, через необхідність періодичного перегляду ставок платежів, штрафів, зборів, тарифів і цін, з метою забезпечення раціонального ресурсовикористання. Мова йде, насамперед, про своєчасне корегування ставок платежів за нераціональне використання ресурсів, зборів та штрафів забруднення довкілля та ін. у бік збільшення для того, щоб зацікавити ресурсокористувача не у сплаті штрафних санкцій, а безпосередньо у ресурсозбереженні. Ще одним недоліком застосування примусових методів, який має місце досить часто при недотриманні відповідних ставок природоохоронних та ресурсних платежів, є управління негативними наслідками нераціонального ресурсокористування „пост-фактум”, тобто нарахування і стягування санкцій з порушників законодавства лише після факту марнотратного споживання ресурсів, коли у ряді випадків можуть виникати безповоротні екологічні, економічні, соціальні наслідки.

Зазначені недоліки примусових методів значною мірою компенсують заохочувальні методи мотивації ресурсозбереження, спрямовані на формування економічної зацікавленості у підвищенні ресурсоефективності виробництва і споживання. До них належать державне замовлення, програмування, фінансування ресурсощадних проектів і програм, податкові пільги, пільгове кредитування, субсидування цін ресурсощадної продукції та ін. Їх основною перевагою є високий ступінь гнучкості, що забезпечує можливість „м'якого” управління ресурсощадними процесами з боку державних та місцевих органів влади у потрібному їм руслі. Крім того, ефективне використання заохочувальних методів дозволяє запобігти негативним наслідкам ресурсощадних трансформацій, набуваючи превентивного характеру, завчасно скорегувати вектор їх розвитку, стимулювати конкуренцію у сфері ресурсовикористання. Водночас застосування даної групи методів пов'язано з певними фінансовими витратами бюджетів різних рівнів, іноді більшими, аніж при використанні примусових методів. Проте, як свідчить досвід розвинених країн, такі витрати при виважених управлінських підходах до ресурсозбереження окупуються декілька разів, сприяючи, у підсумку, зростанню обсягів бюджетних надходжень.

Грунтуючись на аналізі розглянутих двох груп економічних методів мотивації ресурсощадної діяльності, слід наголосити на різноспрямованість їх дії. Зокрема, примусові методи, як правило, пов'язані з негативною мотивацією, метою якої є недопущення певної діяльності за рахунок вилучення частини доходів підприємства, заохочувальні – переважно з позитивною мотивацією, що налаштовує суб'єктів господарювання на роботу у певному напрямі, забезпечуючи отримання додаткових прибутків.

Мотиваційна спрямованість методів визначає особливості їх застосування при збереженні ресурсів різного ступеня дефіцитності та якості. Так, для збереження абсолютно дефіцитних ресурсів (наприклад,

біологічних видів, що зникають, невідновних вичерпних ресурсів тощо), недопущення зниження їх якості, безповоротної втрати, на наш погляд, слід першочергово встановити жорсткі обмеження їх використання, застосовуючи адміністративні та примусові економічні методи. Водночас варто задіяти й заохочувальні методи для створення мотивації у суб'єктів господарювання до раціонального використання і примноження обсягів таких ресурсів. Принцип збереження відносно дефіцитних ресурсів, наприклад, відновних, полягатиме у дотриманні режимів їх використання в межах самовідновлюваності за допомогою, по-перше, примусового економічного стимулювання та, по-друге, заохочувальних економічних і адміністративних методів. Для раціонального використання менш дефіцитних ресурсів можна застосовувати заохочувальні економічні методи з незначним використанням адміністративних, враховуючи моральні та емоційні.

ВИСНОВКИ. Таким чином, запропоновані підходи до ранжування ресурсів за ступенем їх дефіцитності та рівнем якості створюють підґрунтя для формування ефективної системи економічної мотивації ресурсощадної діяльності на різних рівнях господарювання. Практичне застосування, поряд з адміністративними, моральними та емоційними, економічних методів мотивування, виходячи з визначених пріоритетів ресурсозбереження, дозволить оптимізувати процеси регулювання ресурсокористування, забезпечуючи стійке зростання ресурсоефективності усіх сфер національної економіки.

SUMMARY

DEFICIENCY OF RESOURCES AS AN ECONOMICAL MOTIVATION BASIS FOR THEIR SAVING

I.N. Sotnyk

Sumy State University, Sumy

There are developed the approaches to ranging of resources according to the degree of their deficiency and quality level. On this basis the system of resource saving priorities is generated. With regard to the generated resource saving priorities there is offered purposeful use of administrative, moral and emotional, economic methods of motivation for resource using processes optimization.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Енергозбереження – пріоритетний напрямок державної політики України / М.П. Ковалко, С.П. Денисюк; відпов. ред. А.К. Шидловський. – К.: УЕЗ, 1998. – 506 с.
2. Мазін Ю.О. Економічні основи управління інноваційною ресурсозберігаючою політикою в машинобудуванні: дис.... канд. екон. наук: 08.02.02 / Ю.О. Мазін. – Суми: СумДУ, 2005. – 222 с.
3. Мельник Л.Г. Эколого-экономические основы ресурсосбережения: монография / Л.Г. Мельник, С.А. Скоков, И.Н. Сотник; под ред. канд. экон. наук, доц. И.Н. Сотник. – Сумы: ИТД „Университетская книга”, 2006. – 229 с.
4. Праховник А.В. Бар'єри на шляху до ефективного енерговикористання в Україні / А.В. Праховник, Є.М. Іншеков // Энергетика: економіка, технології, екологія. – 2001. – № 1. – С. 4-7.
5. Прокопенко О.В. Теоретичні основи мотивації енерго- та ресурсозбереження // Ресурсозбереження та економічний розвиток України: монографія / за заг. ред. канд. екон. наук, доц. І.М. Сотник. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – С. 71-104.
6. Рубан Л.О. Маркетингова стратегія підприємств у галузі ресурсозбереження: автореф. дис.... канд. екон. наук: 08.06.02 / Л.О. Рубан. - Х.: ХДЕУ, 2000. – 17 с.
7. Скоков С.А. Эколого-экономическое регулирование процессов ресурсосбережения: дис.... канд. экон. наук: 08.08.01 / С.А. Скоков. – Сумы: СумГУ, 2002. – 190 с.
8. Корнай Я. Дефицит / Пер. с венгер. – М.: Наука, 1990. – 608 с.
9. Корнилова О.А. Развитие методики оптимизации запасов материальных ресурсов (на примере промышленных предприятий): автореф. дис.... канд. экон. наук: 08.00.05 / О.А. Корнилова. – Владимир: ВГПУ, 2006. – 25 с.
10. Макконнелл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика: в 2 т.: пер с англ. – М.: Республика, 1993. – Т.1. – 399 с.

Надійшла до редакції 24 листопада 2009 р.